

to nije moguće, a ni potrebno, odgovoriti jasno i nedvosmisleno. Kao ni drugi, razglašeniji i poznatiji programi dramskog/kazališnog rada s djecom i mladima, model studijskoga rada Zvezdane Ladike nije težio da bude „škola“, kao formalizirani program rada, kurikulum. To nije ni posebna metoda ili „tehnika“ kojom se postižu određeni učinci. Poput drugih modela, Ladika čitateljima knjige, voditeljima dramskih aktivnosti, nudi opće metodičke smjernice te bogat spektar metoda i postupaka koji im mogu pomoći u donošenju odluka o tome kako organizirati rad s djecom, kako raditi s različitim dobnim skupinama, kojim metodama nastojati postići željene ciljeve, s kojim problemima se mogu voditelji suočiti itd. Na „učeniciima“ pak ostaje da smjernice i metode primijene u konkretnim situacijama i procesima svoga dramsko-pedagoškog rada.

Ako je na svjetskoj razini Ladikin pristup prepoznat kao specifičan i ravnopravan drugim istaknutim modelima, u vlastitu okružju on ima značaj seminalnog, utemeljiteljskog modela koji je raznim svojim aspektima bitno utjecao na širenje i oblikovanje prakse odgojnog i stvaralačkog dramskog rada s djecom i mladeži u Hrvatskoj te u širim regionalnim prostorima.

Literatura i izvori:

- Eek, Nat, Shaw, Ann M. i Krzys, Katherine. 2008. *Discovering a New Audience for Theatre. The History of ASSITEJ*. Volume I (1964-1975). Sunstone Press. Santa Fe.
- Eek, Nat, Shaw, Ann M. i Krzys, Katherine. 2011. *Expanding the New Audience for Theatre. The History of ASSITEJ*. Volume II (1976-1990). Sunstone Press. Santa Fe.
- Krušić, Vladimir. 2015. *Umjetnički odgoj – Što je to i čemu služi?* U: Zbornik radova simpozija Umjetnik kao pedagog pred izazovima suvremenog odgoja i obrazovanja. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera. Osijek. Članak je dostupan i na: <http://www.hcdo.hr/knjiznica/strucni-clanci/>
- *15 godina Zagrebačkog pionirskog kazališta*. 1964. Zagrebačko pionirsko kazalište. Zagreb.
- Krušić, Vladimir. 2018. *Kazalište i pedagogija. Ideje, koncepti i shvaćanja odgojnih funkcija kazališnog/dramskog medija u hrvatskoj kulturi i pedagogiji 19. i 20. stoljeća do završetka Drugog svjetskog rata*. Zagreb: Disput d.o.o. – HCDO.
- Krušić, Vladimir. 2020. „Dramski odgoj i pedagogija u raznim europskim kulturnim i pedagoškim tradicijama“. U: *Kako dramsko izražavanje doprinosi kvaliteti poučavanja*. 3. Znanstveno-umjetnički simpozij s međunarodnim sudjelovanjem. Zbornik radova. 29. – 31. kolovoza 2019. Zagreb. Ur. Iva Gručić, Maša Rimac Jurinović. Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Članak je dostupan i na poveznici http://www.hcdo.hr/wp-content/uploads/2022/02/V.-Krusic_Dramski-odgoj-i-pedagogija-u-raznim-tradicijama.pdf
- Ladika, Zvezdana. 1970. *Dijete i scenska umjetnost – Priručnik za dramski odgoj djece i omladine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ostović, Gordana: *Zvezdana Ladika*. 2000. U: Portret umjetnika u drami (zbornik) sv. VII. Zagreb. Hrvatski radio.
- *Razgovor sa Slavenkom Čečuk 23.11.2010*. Privatna arhiva V. Krušića. (Neobjavljeno.)
- Slade, Peter. 1954. *Child Drama*. University of London Press Ltd. London.
- *Smjernice za umjetnički odgoj*. 2006. Dokument Svjetske konferencije o umjetničkom odgoju: Oblikovanje stvaralačkih mogućnosti za 21. stoljeće. UNESCO. Lisabon. Članak je dostupan na: <http://www.hcdo.hr/dokumenti/smjernice-unesco-a-za-umjetnicki-odgoj/>
- *Spomenica Zagrebačkog pionirskog kazališta. Povodom petogodišnjice osnivanja*. 1953. Zagrebačko pionirsko kazalište. Zagreb.
- Ward, Winifred. 1957. *Playmaking With Children*. Appleton-Century-Crofts, N.Y.

Sead Đulić

Zvezdanina zvezdana prašina trajnog nadahnuća

Mostarski teatar mladih

Kada je februara 1974. godine grupa mladih teatarskih buntovnika (Gradimir Gojer, Tahir Nikšić, Stojan Lasić, Zdravko Puvača, Sead Đulić) odlučila napraviti svoj teatar ja sam danas siguran da nismo znali šta hoćemo, ali sam također i vrlo siguran da smo znali šta nećemo. Bili smo snažno nadahnuti predstavama koje su tih godina izvođene na Festivalu malih i eksperimentalnih scena MESS u Sarajevu. Možda je presudnu ulogu da se krene u konkretizaciju ideje odigrala sjajna predstava *Plebejci uvježbavaju ustanak* Gintera Grasa i u režiji Žorža Para. Bio je to drugačiji teatar od onog koji smo gledali u vlastitoj sredini. Monolog o „negaciji negacije“ toliko nas je nadahnuo da smo razmišljali i o tome da se naš budući teatar upravo tako zove.

Istina, bilo je to i zlatno doba oba mostarska pozorišta, i Narodnog i Pozorišta lutaka, ali mi smo slutili nešto drugo, osjećali smo da ta čvrsta podjela na lutke i dramsku scenu nama ne odgovara, slutili smo, također, da ta podjela koja podrazumijeva uz lutku dijete, a uz živu scenu odraslog gledaoca ima nešto falš u samoj postavci. Tada nismo znali šta nije u redu i gdje je problem, ali smo čvrsto odlučili to ispitati i ispitivati. I ispitivali smo godinama. Do danas, jer naše traženje odgovora i onoga šta hoćemo još traje.

Ali te prve godine zapravo nismo znali kuda krenuti. Jedina odrednica u promišljanju našeg teatra bila je napraviti otklon od svega što se radi oko nas. Ljutili smo se na reditelje koji dolaze na probe sa iscrtanim mizanscenom, koji za ruku vode glumca i pokazuju kud da se kreće i koje radnje da čini, ljutili smo se na repertoare u pozorištima, ljutili na sve i bili uglavnom nezadovoljni. Pravili smo naš teatar bježeći od svega na šta smo bili ljuti, ali to je bilo nedovoljno. Čitali smo, razgovarali, pokušavali napraviti što više kontakata sa sličnim teatrima kako bi učili. I učili smo, ali sve je to za nas u tom trenutku bilo presporo. Željeli smo naum da stvorimo drugačiji teatar realizirati brže, puno brže.

TE
M
AT

I onda ljeta 1975. godine, kolega Salko Šarić, glumac Pozorišta lutaka iz Mostara, koji nam se u međuvremenu pridružio, stigao je sa Šibenskog festivala djeteta gdje su naši lutkari bili stalni učesnici. Bio je pun utisaka i konstantno pričao o mladim ljudima iz studija Zagrebačkog kazališta mladih i njihovoj predstavi, te njihovoj fascinantnoj voditeljici. Toliko je o njoj pričao da mu nismo vjerovali, bilo je previše bajkovito. Uvjeravao nas je da ono što je vidio i čuo moramo svi vidjeti i da će nam pomoći. Govorio je da je to upravo ono o čemu sanjamo. Donio je i adresu, brojeve telefona i rekao da su spremni za saradnju i svaku vrstu pomoći koja nam je potrebna.

Slutili smo da bi to mogla biti šansa koja će nam pomoći u traženju našeg puta za naprijed. Nekako u to vrijeme osmislili smo i naš prvi festival, naše Dane teatra mladih. Bila je to zapravo retrospektiva predstava koje smo prethodne godine napravili. Željeli smo čuti sud publike o onome šta radimo. Inspirativna priča o susretu u Šibeniku navela nas je na promjenu plana. Odlučili smo pozvati predstavu i mlade kolege o kojima smo dva mjeseca svakodnevno slušali. Bilo je kratko vrijeme i nije bilo moguće da predstava dođe, javili su iz Zagreba, ali u Mostar je stigao predstavnik studija ZeKaeM-a. Bio je to Erol Kadić koji je sa nama u Mostaru proveo pet nezaboravnih dana. Vidio je pet naših predstava, govorio o njima, pričao o njihovom radu u studijima ZeKaeM-a, načinu rada, nastanka predstava, o pedagozima koji rade sa njima i mnogo čemu. Sve nas je to ohrabrilo, a i shvatili smo da naš kolega nije pričao bajke. Nedugo poslije stigao je poziv da dođemo u Zagreb na svečanost povodom 200-te izvedbe *Ježeve kućice*, te da to iskoristimo za razgovore o saradnji. I došao je taj dan, već pominjani kolega i ja vozom smo se zaputili u Zagreb.

Odgledali predstavu, čestitanja, upoznavanja, druženje do kasno u noć. Taj dan, te 1975. godine stao sam nekako stidljivo pred ženu o kojoj su mi od ljeta te iste godine toliko toga napričali da sam vjerovao da ona ne postoji, da je nemoguće sve to što su mi pričali. I onda me toplinom susreta i pažljivim slušanjem onog što sam govorio odgovarajući na pitanja, u trenu oslobodila treme. Počeo sam vjerovati u sve one bajke o kojima sam već slušao. Dogovor je pao, sutra prisustvujemo njenom satu sa jednom grupom, ali i probi na kojoj ispituju neke mogućnosti za buduću predstavu. Jedva smo dočekali sutra. Našli smo se u dvorani L 99, za nas vrlo neobičnoj, ali izazovnoj. Dok smo gledali dvoranu, Zvezdana Ladika počela je sat. Predstavila nas je i krenula je čarolija.

Improvizacije sa klupom. I mi smo radili improvizacije, ali ovo je bilo nešto drugo, drugačije. Njene intervencije u toku samih improvizacija, bez prekida toka radnje, njeno davanje novih zadataka u toku samog toka improviziranja davali su improviziranoj situaciji neku čudesnu nadgradnju. Njen glas, sugestiv i tih, doimao se kao unutrašnji glas svakog pojedinačnog učesnika u improvizaciji, kojeg eto mi imamo šansu čuti. Bilo je to režiranje za koje svaki akter ima dojam da je on sam autor svakog rješenja. Uistinu i jeste, ali je potaknut u pravom trenutku glasom voditelja koji je doživio kao svoj unutrašnji glas.

Ta čarolija rađanja umjetničkog čina, u trenu, me fascinirala. Znao sam da je to ono što tražim, ono što će nama u eMTeeM-u dati otklon koji tražimo, otkriti put kojim ćemo krenuti.

Uživao sam taj dan, učio, zapisivao, pamtio. Opet smo dugo razgovarali. Posebnu pažnju posvetili smo dramskim igrama i njihovoj ulozi u radu sa djecom i mladim ljudima. Transformacija dramskih igara u konkretne dramske situacije, dodajući učesnicima u igri neke karakterne osobine, te sve stavljajući u zadate okolnosti, ukazala mi je na neslućene mogućnosti dramskog izražavanja

i rješavanja, kroz igru, brojnih zamršenih životnih i dramskih situacija. Tu se zapravo otkrila dramska igra kao moćno sredstvo režije u teatru za djecu i mlade, režije koja dolazi iz igre svakog pojedinca, koji do kraja nije ni svjestan da ulazi u svijet dramske fikcije, jer on se, misli, samo igra. Lakoća kojom je te procese vodila Zvezdana Ladika stvarala je kod svih uvjerenje da mogu, da znaju, jer oni se samo igraju. A igra je prerastala u ozbiljne teatarske situacije koje se godinama pamte.

A onda smo doživjeli vođenu improvizaciju. Sreli smo se ranije sa vođenom fantazijom na nekim psihološkim susretima, ali nam je sve to tada bilo usiljeno i nekako neprirodno. Nismo se osjećali slobodno, bilo je sve kruto i skoro naredbodavno. Kad smo uočili sličnosti u Zvezdaninoj vježbi imali smo početni otpor, ali vrlo brzo ušli smo u improvizaciju potpuno joj se predajući.

U čemu je bila čarolija?

U načinu vođenja improvizacije, u toku improvizacije i priči koja nije bila napamet naučena, nego stvarana na licu mjesta, uočavajući reakcije sudionika improvizacije. Bilo je to istovremeno stvaranje i voditelja improvizacije, kao i sudionika improvizacije. Zvezdana je pripovijedanjem sugerisala atmosferu, istovremeno ostajući na distanci, ali i stvarajući osjećaj da i taj glas koji nas vodi ne zna, baš kao što i mi ne znamo šta će se desiti narednog trenutka. Iznenadjenja koja su nam se dešavala idući raznim stazama bila su nepredvidiva, predmeti koje smo pronalazili u raznim škrinjama i tavanima, susreti sa neobičnim bićima i slično tako su vođeni da smo u sve vjerovali, a kreiranje priča i situacija iz tih susreta i pronalazaka tako uvjerljivi i gotovo stvarni da je sve bilo nestvarno. Zvezdana, kao narator i voditelj procesa, suvereno nas je vodila i konstantno izmaštavala nova iznenadjenja koja su budila i našu maštu.

Već na pola improvizacije znali smo da je to nešto što će u narednom periodu biti jedan od alata koji ćemo koristiti u radu. I bilo je tako. Do danas. Brojne predstave u našim studijima nastale su koristeći vođenu improvizaciju kao sredstvo, kao alat našeg rada i poticanja kreativnosti djece i mladih ljudi.

Tako je počelo.

Po povratku u Mostar počeli smo koristiti improvizacije sa puno više posvećenosti, uveli u praksu vođene improvizacije, a dramskim igrama počeli davati novi smisao. Vrlo brzo dobili smo rezultate koji su nas ohrabрили i uvodili u neke nove prostore teatarske igre u našoj sredini.

Konačno došlo je i gostovanje studija ZeKaeM-a u Mostaru. Gledali smo *Korake, Na vjetru sviralu* i ostali oduševljeni. Od posebne važnosti bilo je što su naši mladi ljudi vidjeli na sceni ono što smo mi pokušavali da im prenesemo. U Mostaru smo imali zajedničku radionicu. Zvezdana je vodila. Sad su svi osjetili tu čaroliju i trudili se što više naučiti. Bio je to prvi susret sa radioničkim radom, pa i tim izrazom za ovakav vid rada. Rodila su se tu, među tim mladim ljudima i brojna prijateljstva, od kojih neka traju i danas. Ako dobro pamtim tada su u Mostaru, između ostalih bili Nina Erak, Ljubo Zečević, Darko Janeš, Vitomira Lončar, Ivica Šimić i brojni drugi, a u Mostaru im je domaćin bio, između ostalih, Dragan Despot i drugi. Bilo je to sjajno vrijeme u kojem je Zvezdana Ladika svojom posebnom, drugačijom, pomalo snenom, energijom isijavala snagu, motivisala na iskorake do neslućenih mogućnosti, davala brojne šanse uvjeravajući svakog pojedinca da može još više, da zna, ali i da mora učiti, da nikada ne smije prestati biti dijete koje se igra. I ona je bila samo razigrano dijete koje se ne prestaje igrati. To sam pokušao i pokušavam naučiti od nje. Ona je svojim prisustvom i pogledom grlila prisutne, a znanje nesebično sipala na sve strane kao

neku čudesnu zvjezdanu prašinu koja vas začara. Čini mi se da me još i danas obasjava ta Zvezdanina zvjezdana prašina, jer u brojnim dilemama u radu potražim nadahnuće u sjećanju i redovno nađem odgovor na sve dileme.

Ovdje imam potrebu ispričati jednu anegdotu, koja zorno svjedoči o veličini naše Zvezdane Ladika, u svijetu. Naime, u Moskvi je 1984. održavan Kongres ASSITEJ-a. U ime našeg Nacionalnog centra bilo je 7 delegata. Zvezdana

iz nekih razloga nije mogla ići. Zajedno smo putovali kolega Nebojša Borojević i ja. Jednog dana poželjeli smo da gledamo čuvenu predstavu *Tri sestre* u Teatru na Taganjki i u režiji Ljubimova. Potražili smo ulaznice na svim dostupnim nam teatarskim kioscima i saznali za nas neugodnu istinu da ulaznica nema i da su rasprodate sve planirane predstave za naredne dvije godine. Razočarani smo otišli na ručak i tu sam se sjetio jedne rečenice koju mi je Zvezdana rekla dan pred polazak. Rekla je: „Ako sretnoš Efrosa, a biće sigurno na Kongresu, pozdravi ga puno od mene. Mi smo dobri prijatelji.“ To kažem Borku, a on me začuđeno gleda i kaže: I...?

Velim da sam pročitao da je u međuvremenu Efros postavljen za direktora Teatra na Taganjki i

da je to možda naša šansa.

I odemo dva sata pred predstavu na službeni ulaz Teatra, tražimo direktora. Nije tu, ali dolazi operativni direktor, mlad, ljubazan čovjek. Kažemo da smo na Kongresu ASSITEJ-a i da od naše predsjednice nosimo pozdrave za njihovog direktora, njenog prijatelja. Čovjek se ljubazno zahvali i kaže da je i on upoznao Zvezdanu, pozove nas na piće u teatarski bife i usput ponudi da ostanemo na predstavi uz izvinjenje da ćemo sjediti na pomoćnom mjestu. Ogdledasmo predstavu, dobismo ulaznice i za sutra, za drugu predstavu uz srdačne pozdrave našoj predsjednici.

Čini mi se da smo te noći, u kasni sat, u Moskvi shvatili svu veličinu i ugled koji je imala i ima Zvezdana Ladika širom svijeta.

Uz ovu anegdotu želim podijeliti i jedan mnogo kasniji događaj. Na već ranije pominjanom našem mostarskom festivalu, negdje početkom dvijehiljaditih godina, učestvovao je čuveni Odin teatar Euđenija Barbe. Igrali su dvije predstave, pokazali nam tri prezentacije nastanka njihovih predstava i vodili radionicu *Glas i tijelo*. Negdje prvog dana glumica Julia Varley me pitala da li imam neku probu sa glumcima eMTeeM-a dok su oni u Mostaru. Rekao sam da imam jednu probu u smislu zagrijavanja i pripreme za igranje predstave. Rekla je da bi voljela prisustvovati probi, ali da je ne predstavljam i da sjedi negdje pozada u gledalištu kao neko ko je tu slučajno. Rekao sam da nije problem i sutra

smo tako napravili. Proba je bila kao i svaki naš redovni glumački trening. Radili smo sve ono što inače radimo, od fizičkog zagrijavanja, vježbi disanja, govornih vježbi, vođene improvizacije i improvizacija proisteklih iz vođene improvizacije. Proba sasvim obična, ali za nas korisna jer igraće se predstava nakon jednomjesečne pauze. Kad smo završili i kad su mladi glumci otišli Julia mi je čestitala i pitala: Gdje si ti učio Barbinu antropologiju?

Odgovorio sam da sam knjigu čitao, ali da nisam nigdje učio to što sam čitao.

Sumnjičavo me gledala i rekla: To je to, i mi tako radimo.

Bio sam zbunjen, jer ono što sam pročitao i vidio u predstavama bilo je fascinantno i činilo mi se nedokučivim. Nakon toga rodilo se jedno dragocjeno prijateljstvo, a ja sam se slušajući komentar o viđenoj probi, sjetio one Zvezdane probe iz 1975. godine u ZeKaeM-u i mog prvog susreta i fascinacije takvim načinom rada..

Barba je planetarno poznat i važan teatarski stvaralac, a mi smo imali Zvezdanu Ladika i uzimali njen rad kao nešto što se podrazumjeva. Uvijek nama na ovim prostorima neko sa strane treba reći da u svojim redovima imamo velikane da bi to shvatili.

Tako je, čini mi se i sa Zvezdanom Ladika.

Nadahnuće za rad i način rada koje mi je darovala Zvezdana postalo je, uz brojne naše intervencije, ono za čim smo počeli tragati u eMTeeM-u dalekog februara 1974. godine. I danas je stožerni oslonac u našem radu, u suštini, vođena improvizacija. I nije bitno da li ja radim ili neko od mlađih kolegica i kolega izraslih na ovom iskustvu. Svi oni sa istim žarom i poštovanjem provode u djelo, ali i nadograđuju, ono što je mene opčinilo u zimu 1975. godine u dvorani L 99 u Preradovićevoj ulici u Zagrebu, prilikom prvog susreta sa Zvezdanom Ladika.

Ona je za nas trajno nadahnuće.

I na kraju, koja slučajnost, i moja kćerka zove se Zvezdana. Rođena je tih godina. Da li je baš slučajnost, ko zna.

¹ Odnosi se na koncept „kazališne antropologije“ kako ga je osmislio i razvio Eugenio Barba, osnivač Odin Teatra. Koncept podrazumijeva proučavanje i istraživanje raznovrsnih izvedbenih/glumačkih, praksi i tradicija širom svijeta. Od 1979. postoji te i danas aktivno djeluje *Međunarodna škola kazališne antropologije (ISTA)*, kao multikulturalna i interdisciplinarna mreža glumaca, redatelja, izvedbenih umjetnika, teatrologa i znanstvenika koji se bave kazalištem i izvedbenim praksama. Djelatnost škole uključuje brojne radionice, istraživačke projekte, seminare i akademske programe širom svijeta te objavljivanje knjiga, video-dokumentacije i drugih publikacija. Za više obavijesti vidi: <https://ista-online.org/>. – Op. V. Krušić